

О. Д. Довганч

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Щоб об'єктивно і неупереджено з'ясувати, над чим потрібно працювати історичній науці тепер і в майбутньому з історії Закарпаття періоду Другої світової війни, варто назвати близько десяти проблем: зокрема короточасне існування та окупацію Карпатської України, переслідування її учасників, національний гніт, обмеження політичних прав громадян краю і загравання угорського уряду в автономію, нелегальний перехід закарпатської молоді в СРСР як "загальнокарпатське явище", оцінку діяльності комуністичного підпілля, руху Опору українського напрямку і засудження його учасників, роботу розвідників і партизанів на території краю у 1943-1944 роках, об'єктивна оцінка проблем освіти, науки і культури в роки війни, окремі моменти визволення Закарпаття і його возз'єднання з Україною.

А тепер коротко про найважливіші аспекти з кожної з названих вище проблем. Розглядаючи їх, хотів би підкреслити, що тут варто торкнутися тієї частини статті історика Івана Пона "Історія Закарпаття: критичні роздуми", які безпосередньо стосуються проблем історії краю періоду Другої світової війни.¹ Відразу зауважу, що в ній є чимало правильних думок, а також критичних підходів до теми війни. Але тут зустрінемося лише на тих моментах, які з тих чи інших причин не відображають реальної дійсності або виходять не з аналізу архівних документів, а з деяких емоцій і необґрунтованих постулатів.

1. В останні роки йде досить інтенсивне дослідження різних проблем історії Карпатської України, її внутрішнього життя і зовнішньополітичної орієнтації, дається сучасна оцінка її провідним діячам, і тут одне з перших місць серед закарпатських істориків належить Миколі Вегешу, який з цієї проблеми захистив докторську дисертацію і видав серію книг.² Опубліковані також повні факти у зв'язку з відзначенням 60-річчя Карпатської України на загальнодержавному рівні.³ Але й тут є ще чимало істотних прогалин і нез'ясованих питань. Гострі дискусії виникають навколо окремих помилок і проблем, які замовчувалися в літературі або висвітлювалися однобічно. На ці питання дав кваліфіковані відповіді Вікентій Шандор, відомий історик і громадський діяч Карпатської України.⁴

Що доять обмежене коло опрацьованих архівних документів, зокрема тих, які зберігаються у Празі, Берліні, Будапешті, Москві, а також в обласному державному архіві, особливо архівно-слідчі кримінальні справи над засудженими етнічними і діячами Карпатської України. Невипадково й досі зустрічаються неточності з різних питань у цифрах, фактах і датах. Звідси напрошується підготовка і видання всеохоплюючого збірника архівних документів про Карпатську Україну.

2. З проблем національного питання, обмеження політичних прав і загравання угорського уряду в автономію за 1939-1941 роки написано різними авторами уже немало. Найновіше монографічне дослідження про політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини у 1939-1944 роках виконав історик Роман Офіциньский.⁵ А в 1999 році українські історики Угорщина та діаспора видали ґрунтовну книгу "Закарпаття під Угорщиною", яка з'ясувала багато гострих проблем.⁶

Але й досі нема ще глибока у вивченні таких питань, як роль головного радника регентських комісарів краю періоду окупації кавоника О. Галицького та підлеглих йому структур. Не досліджувалася діяльність угорських каральних органів, зокрема управління прикордонної поліції, військово-адміністративної і господарської комендатур, контррозвідки, жандармерії, розвідувально-го відділення по роботі проти Радянського Союзу, комісії по перевірці "благонадійності" громадян Закарпаття тощо.

Вважаю, що про період угорського панування написано уже все, с великою помилкою. Зокрема це стосується мовного питання, яке дискутувалося в ті роки. Офіційний представник угорського уряду А.Т.Патакі так висловлювався з цього приводу: "Треба дбати про те, щоб виробити місцеву мову. Місцеві направи різні. Є такі, що намагаються завести чисто українську, а інші - чисто російську мову. На думку інших, недоліки відсталі русинської мови треба поповнити за рахунок української або російської". І чиновник робить несподіваний висновок: "Здається, найкраще було б повернутися до тієї місцевої русинської мови, граматику якої написав Волошин. Новій граматиці слід би бути тотожною з волошинською граматику, звичайно, без вказівки на те, що оригінал граматики належить Волошину".⁷

Ось так. Але ці питання й досі не досліджені у світлі сучасних вимог. Не з'явилося ще солідних статей чи окремих праць і про переслідування, а потім і депортацію всього єврейського населення краю, а також стовнища сільського господарства, селянських проблем у ці роки.

III. Хоч дослідження питань нелегального переходу закарпатців в СРСР у 1939-1941 роках далеко просунулося вперед, але на цьому варто коротко зупинитися, бо й у цій проблемі є ще свої нюанси, невикористані можливості, над якими потрібно сумлінно попрацювати. Ця проблема за останні декілька років висвітлювалася автором статті в книгах, збірниках, наукових статтях, виїзково на матеріалах архівно-слідчих кримінальних справ. Тому тепер багато нез'ясованих питань знято. Були проаналізовані всі цифри нелегального переходу за всі післявоєнні роки, які з'явилися у різних виданнях без жодного посилення на архівне джерело.⁸ І після цього в згаданій статті Івана Попа знову з'являється неточна цифра втікачів, що є дуже дивним після оприлюднення найближчих до істини цифр.

З цього приводу треба сказати, що історик Поп абсолютно не знає архівних документів, організованих колишнім першим заступником начальника управління служби безпеки України по Закарпатській області О.М.Корсунюком пошуків і повернень в Ужгород архівно-слідчих кримінальних справ, що зберігалися в багатьох обласних управліннях служб безпеки України, де були засуджені у 1939-1941 роках закарпатські втікачі. І на пропозицію обласної державної адміністрації було поставлено питання про їх реабілітацію, яка й була здійснена. Всі прізвища реабілітованих з короткими довідками найдуть до обласної книги "Реабілітовані історією", яка готується до друку згідно постанови Кабінету Міністрів України.

Але, на жаль, ця справа не була доведена до кінця. Після оприлюднення кримінальних справ, які архівним підрозділом служби безпеки України по Закарпатській області були передані в державний архів, виявилось 5653 реабілітованих втікачів із території Закарпаття, а також окремих районів Східної Словаччини, Північної Трансильванії і деяких областей Угорщини.⁹

Зрівнявши прізвища втікачів з кримінальних справ із надрукованим списком у "Підкарпатському віснику" за 1941 рік,

зі списком закарпатських втікачів позбавляють угорського громадянства, та списком О.Д.Довгича, який жив його з 1962 року, виявилось ще 1879 чоловік, про яких поки що нема відповідних документів. Але з допомогою обласного управління служби безпеки України в Закарпатській області встановлено, що на 30 березня 1997 року була ще інформація на 626 втікачів, їх справи зберігаються в обласних управліннях служб безпеки Львівської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Одеської, Кіровоградської, Харківської, Тернопільської, Хмельницької, Вінницької, Дніпропетровської і Житомирської областей. Головний редколегії в Києві було запропоновано, щоб картки реабілітованих були передані в Ужгород редколегії книги "Реабілітовані історією", а кримінальні справи - в обласний державний архів. Та, на жаль, це питання і досі не вирішене.¹⁰

Не можна не сказати і про те, як чехословацькі комуністичні діти ставилися до питання закарпатських втікачів. За свідченням С.Боржанюка, яке зафіксував Юрій Млавець, коли Олександра Боржанюка звернувся до Клементя Готвальда про допомогу закарпатцям, які втікали в СРСР, щоб їх не судили і не відправляли в табори, останній відповів: "А ти ручаєшся за них, що між ними не є шпигунів?" В свою чергу чехословацький посол в Москві Філіптер відповідав А.Патрусу-Карпатському, який теж ставив питання про звільнення закарпатців з таборів: "Хай цими питаннями займається Україна".¹¹

IV. Що стосується діяльності комуністичного підпілля в роки угорської окупації, то про це написано багато як у колективних працях, так і в окремих дослідженнях і брошурах і видано солідний збірник документів "Шляхом Жовтня", який широко, але однобічно відображає становище Закарпаття в ці роки.¹² Але і в цьому питанні зустрічаються події і факти, які з тих чи інших причин залишилися по суті "ближніми шпигунами".

Якщо біографія секретаря крайкому КПЧ О.Боржанюка за чехословацький період вивчалася досить ґрунтовно не лише у статтях, але в окремих брошурах і книгах, то останній період його життя, особливо в якості парашутиста і керівника десантної групи, арешт і страта розкриті лише за останні роки у матеріалах автора цієї статті.¹³ При цьому раніше не вказувалися недоліки, зв'язані з цими подіями. А повний вирок по справі Боржанюка автор вперше опублікував у пресі через 50 років після суду, хоч він зберігався в обласному партійному архіві, а переклад його на

російську мову "гуляв" по кабінетах секретарів обкому партії з ідеології і врешті зник.¹⁴ Він не був опублікований і у п'ятому тому збірника документів "Шляхом Жовтня", не оприлюднили його і у вибраних творах Борканюка. Й досі невирішеними є проблеми перебування О.Борканюка в Харкові у 1926-1929 роках та у 1939-1941. Не все відомо про його ставлення до Карпатської України, адже тоді комуністів не переслідували, а в сільській місцевості багато з них були учасниками "Карпатської січі", навіть сільськими командантами.

Не досліджено й питання про перебування О.Борканюка в СРСР після еміграції у 1939 році, де його карали нібито за те, що "без дозволу" покинув тоді Закарпаття, а найбільше, що 17 жовтня 1937 року в Ужгороді виступав на з'їзді товариства "Просвіта".¹⁵

V. Загальновідомо, що комуністичне підпілля в Закарпатті діяло, і про це свідчать два великі процеси над комуністами та їх прихильниками весною 1940 року (процес 995) та влітку 1942 року (арештовано 160, засуджено 137), частина з яких до смертної кари. І комуністичний рух після цього був ліквідований.

Але на території краю діяли військово-розвідувальні групи, особливо група Ф.Патакі, яку, на нашу думку, не можна відносити до комуністичної, хоч угорські архівні документи її називали такою. Відомо, що сам Патакі був виключений з партії і серед 200 арештованих учасників, зв'язаних з групою, комуністами були лише одиниці. І тут багато зроблено автором статті. За роки дослідження діяльності розвідували він написав десятки статей і видав у співавторстві книгу "Слідами легенди", а за останній час глибоку наукову розвідку про її діяльність і провал.¹⁶

В роки панування угорського режиму існувало і діяло підпілля українського напрямку, про що свідчать як архівні документи, так і три процеси в липні 1942 року, через які пройшло понад 150 чоловік. Не буду зупинятися на тому, бо про це широко розповідає книга "За українське Закарпаття", де вміщені документи, спогади учасників і статті про ці процеси. Але історик Іван Поп в уже згаданій статті повністю відкидає це. Він пише: "Легенди про комуністичне чи українське підпілля не мають підстав, в кращому випадку така "діяльність" обмежувалася розмовами у колі найближчих приятелів (хоча і за це в разі доносу наступала тяжка кара)."¹⁸

VI. І не один пасаж із статті Івана Попа. Він пише: "Не було в краї, незважаючи на його природні умови, ніякого партизанського руху, ні націоналістичного (УПА), ні комуністичного, а розповіді про нього є чистою пропагандистською вигадкою".¹⁹ Це повністю можна заперечити хоча б тим, що існують затверджені звіти про бойову діяльність партизанських загонів в Закарпатті за 1944 рік, зокрема І.Мандишкова, О.Тканка, Д.Усти, І.Пришени, В.Русина, М.Поречинського, з якими Іван Поп не знайомий, бо його сліди не знайдено ні в обласному архіві, ні в архівах Києва.

Звичайно, на вивченні цієї проблеми не можна ставити категоричної крапки, хоч є надруковані і досить широкі партизанські мемуари. Але раніше у вивченні партизанського руху було допущено немало помилок, використовувалися перебільшені цифри, факти й оцінки бойової діяльності. Лише один приклад. Василь Русин й досі твердить, що його загін розбив угорську дивізію, що сприймається з великим сумнівом. Не завжди говориться, у яких умовах діяли партизани в Закарпатті, який зв'язок мали з населенням, чи можлива була широка збройна боротьба. І таких питань можна навести більше.

А про абсолютне незнання істориком І.Попом ні реальних подій, ні документів свідчить таке речення з його статті: "Героїчний шлях партизанів помічений діями ... абсурдного знищення залізничних і шосейних мостів, віадуків, тунелів, які ніхто уже не охороняв і які "завтра" потрібні були б самій Червоній армії".²⁰

По-перше, це абсурд і явна пісенщина, бо всі ці мости і віадуків підірвали не партизани, а при відступі самі угорські війська і це загальновідомо не лише історикам, але й населенню. По-друге, у партизанських звітах нема жодного факту, щоб вони підірвали мост чи якийсь віадук. По-третє, тут варто оприлюднити і так маловідомі факти, як О.Тканко через М.Бабиборича та І.Керчу зустрічався з Андрієм Бродієм, про що і сам Бабиборич не писав у своїх книгах. А партизанський командир зустрічався спеціально для того, щоб А.Бродій напередодні визволення Закарпаття взяв у свої руки владу, оголосив себе губернатором і зробив все, щоб при відступі угорські війська не підірвали заводів і фабрик, мостів і віадуків тощо. Але А.Бродій відмовився це зробити. Такою є правда.²¹

VII. Про стан дослідження проблем освіти, науки і культури в роки війни можна сказати таке, що у цьому плані дещо зроблено. Це особливо глибоко проаналізовано в книзі "Закарпаття під Угорщиною" у декількох її розділах. Але й досі окремого комплексного монографічного дослідження про всі галузі культури ще не з'явилося. Ніхто з істориків чи філологів не аналізував ні змісту, ні якості підручників для народних шкіл, які видавалися в угорський період для Закарпаття, як і всі аспекти видавничої діяльності Підкарпатського об'єднання наук (ПОН), хоч серйозну розвідку про його директора Івана Гарайду здійснив професор О.Дзедзельський. Торкалися цього питання й інші автори. Немає також розгорнутої оцінки та глибокого аналізу історичних праць А.Годинки, О.Бонкала та деяких інших, виданих угорською мовою, а також широкої характеристики крайових газет, журналів і календарів, які видавалися в роки Другої світової війни. І тут би мали спільно попрацювати історики та філологи.

Крім цього, не можна оминути й питання релігії. Тепер відкрилася перспективна можливість за змістом кримінальних справ засуджених у післявоєнні роки свіданих різних конфесій неупереджено дослідити й діяльність різних церков у роки угорської окупації. Чекає свого дослідника і намагання угорського уряду створити в краї так звану "Русинську політичну партію", організувати "Народне об'єднання підкарпатських русинів" тощо. Але всі ці затії не мали успіху і не знайшли свого висвітлення у пресі чи літературі.

VIII. Декілька речень про проблему визволення Закарпаття. Ось як її оцінює історик Іван Поп. "Суттєвим туманом легенд, - пише він, - закрито визволення Закарпаття радянською армією ... Край був визволений протягом десяти днів ... Звичайно, це не був парадний марш, але серйозні бої тривали декілька днів за вузлову станцію Чоп, що була вже словацькою територією".²²

У даному випадку нема з ким полемізувати, бо є відповідні архівні документи, є численні мемуари й спогади учасників, наукові дослідження, є видані два томи "Книги Пам'яті України: Закарпатська область", позитивно оцінених у пресі. І, нарешті, є живі учасники подій. І хай були допущені недоліки і помилки в ході боїв, але все це повністю спростовує згадані вище оцінки істориком цієї проблеми.²³

Наведу лише одну цифру. За тодішніми архівними документами 4-го Українського фронту в ході визволення Закарпаття, величавочи і нелегкі бої за Ужоцький, Верещський, Турчанський і Яблунівський перевали, загинуло понад 10 тисяч радянських солдатів і офіцерів. Навіть, ставши на точку зору, що в період війни втрати не збільшувалися, а навпаки, могли зменшуватися відповідно військовим начальникам, то й в такому випадку це велика цифра, а не "парадний марш".²⁴

І не можна не згадати і про такі негативні речі, які чинило радянське командування і його служби у визволеному Закарпатті вже у 1944 році. Зокрема служба "Смерть" репресувала чимало представників закарпатської інтелігенції. Крім того, за ініціативою Л.З.Мехліса військова рада і командування 4-го Українського фронту і війська НКВС затримали у Закарпатті й переправили на збірні пункти 22951 військовополонених, з яких 14202 - не солдати, сержанти і офіцери угорської армії, а також 8364 військовозобов'язані угорської і німецької національностей віком від 18 до 50 років. Значна частина з них у важких умовах роботи померла.

Насправді постановою державного комітету оборони № 7161 від, підписана Й.Сталіним, вимагало мобілізувати та інтернувати лише німецьке населення, яке проживало на територіях Болгарії, Румунії, Югославії, Угорщини і Чехословаччини. Ця постанова не поширювалася на угорське населення Закарпаття.²⁵

IX. Оскільки про возз'єднання Закарпаття з Україною до останнього часу не було видано архівних документів у повному обсязі, тому ця проблема дискутувалася і у пресі, і в історичній літературі, і деякими національно-культурними товариствами. Адаже багато архівних документів з цього питання ще не виявлені, інші перебувають в зарубіжних архівах. Але зараз це питання у великій мірі вирішено після опублікування великої низки архівних документів з російських архівів, хоч на цьому остаточної крапки ставити не можна.²⁶

Такі окремі висновки можна зробити, над чим варто попрацювати у майбутньому нашим історикам.

x x x

1. Поп І. Homo totalitarinus? Історія Закарпаття: критичні роздуми // Карпатський край. - 1996. - № 5-7. - С. 12.

2. Вегеш М.М. Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському контексті. У двох томах. - Ужгород, 1997.

- його ж: Карпатська Україна (1938-1939): соціально-економічний і політичний розвиток. - Ужгород, 1993; його ж: Велич і трагедія Карпатської України. Історико-популярний нарис. - Ужгород, 1993 (співантор В.Задорожний); його ж: Карпатська Україна 1938-1939 років в портретах. - Ужгород, 2000 (співантор Л.В.Горват).
3. Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали конференції. - Ужгород: Гражда, 1996; Довганич О.Д. Судні особливих нарад проти керівних діячів та учасників Карпатської України // Карпатський край. - 1999. - № 1-3. - С.25-28; Худанюк В.І. Карпатська Україна - пролог відродження Української держави // Карпатський край. - 1999. - № 1-3. - С.20-24
4. Шандор В. Спомини. Т.1. Карпатська Україна 1938-1939. Т.2. Карпатська Україна 1939-1945. - Ужгород: Гражда, 1996, 2000
5. Офіційський Р.А. Політичний розвиток Закарпаття в складі Угорщини (1939-1944). - Київ, 1997.
6. Закарпаття під Угорщиною 1938-1944 рр. - Нью-Йорк-Чикаго-Ужгород: Гражда-Карпати, 1999
7. Шляхом Жовтня. Збірник документів. 1938-1944. - Т.5. - Ужгород: Карпати, 1967. - С.300-301
8. Довганич О.Д. Про нелегальний перехід закарпатців в СРСР у 1939-1941 роках // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 1 - Ужгород, 1995. - С.66-70; його ж: Незнання чи легковажність? Аналіз цифр нелегального переходу в СРСР // Карпатський край. - 1996. - № 9-12. - С.84-89; його ж: Закарпатські добровольці. Нарис з історії й бойового шляху. - Ужгород, 1998. - С.11-41.
9. Поточний архів обласної книги "Реабілітовані історією". Пашка: Список втікачів в СРСР.
10. Там само. Список втікачів в СРСР, на яких не виявлено кримінальних справ.
11. Млавець Ю.Ф. Мій друг Олекса // Карпатський край. - 1991. - 13 серпня.
12. Шляхом Жовтня. Збірник документів. 1938-1944. - Т.5. - Ужгород: Карпати, 1967
13. Гранчак І.М. Олекса Борканюк - полум'яний борець за визволення трудящих Закарпаття. - Київ, 1956; його ж: Олекса Олексійович Борканюк. - Ужгород: Карпати, 1974
14. Довганич О.Д. Обвинувачення № 1 // Новини Закарпаття. - 1992. - 3 жовтня; його ж: "І тоді Євдокія стала

свідати". Ново про арешт О.Борканюка // Карпатський край. - 1993. - № 5-8. - С.89-90

15. Гайрон О. У долі Олекси Борканюка залишається багато питань. Роздуми з нагоди сторічного ювілею // Старий замок. - 2001. - 18 січня.

16. Довганич О.Д. Криваві шовки зради. Нові архівні документи про розвідгрупу Ф.Пятакі // Карпатський край. - 1994. - № 7-12. - С.40-46

17. За українське Закарпаття. Дослідження, статті, спогади. - Ужгород: Гражда, 1994

18. Поп І.І. Вказана праця. - С.11-12

19. Там само. - С.12

20. Там само. - С.13

21. ДАЗО, ф.2558, - оп.1., од.зб.359, арк.145,150,151-152; Довганич О. Відкриті судові процеси над керівниками політичних партій А.Бродієм, С.Фендихом та їх співзачинниками // Карпатський край. - 1998. - №1-2. - С.34

22. Поп І.І. Вказана праця. - С.12-13

23. Книга Пам'яті України: Закарпатська область. - Т.1-2. - Ужгород: Карпати, 1995, 1996

24. Російський державний військовий архів, ф.32885, оп.1, стр.243, арк.1

25. Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 - січень 1946) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. - Ужгород: Закарпаття, 1999. - С.120-122

26. Там само. - С.212-253